

Глобалізація та регіоналізація

Оксана ПАНЬКОВА,
Олександр КАСПЕРОВИЧ

**ЗАЛУЧЕННЯ РЕСУРСІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ДО ПОДОЛАННЯ ЗАГРОЗ КОРОНАКРИЗИ
В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Резюме

У контексті євроінтеграційних прагнень України узагальнено результати європейських досліджень, що розкривають виклики, тенденції, перешкоди та можливості діяльності інститутів громадянського суспільства (ІГС) в європейських країнах в умовах впливу пандемії COVID-19. Акцентовано увагу на потужному потенціалі цифровізації у створенні оновленого середовища діяльності ІГС, що забезпечує стійкість в умовах впливу санітарно-епідеміологічних небезпек, в разі форс-мажорних обставин тощо. На цьому підґрунті сформовано контекст, в якому досліджуються проблеми та можливості залучення ресурсів українського громадянського суспільства для стабі-

© Оксана Панькова, Олександр Касперович, 2021.

Панькова Оксана, канд. соц. наук, доцент, пров. наук. співробітник, завідувачка сектором економічної соціології та соціальних комунікацій Інституту економіки промисловості НАН України, м. Київ, Україна. ORCID 0000-0002-2003-8415. Email: pankovaier@gmail.com

Касперович Олександр, молодший науковий співробітник сектору економічної соціології та соціальних комунікацій Інституту економіки промисловості НАН України, м. Київ, Україна. ORCID 0000-0003-1169-9681. Email: a_kasp@ukr.net

Дослідження виконано в рамках науково-дослідної роботи Інституту економіки промисловості НАН України «Трансформація соціально-трудової сфери в умовах цифровізації економіки» (номер держреєстрації 0119U001-481, III кв. 2019 р. – IV кв. 2021 р.)

лізації соціально-економічної ситуації в країні. На основі систематизації та узагальнення результатів загальнонаціональних та експертних досліджень, проведених в Україні, розкрито: 1) основні тенденції змін у діяльності українських організацій громадянського суспільства (ОГС) в сучасних умовах, стан громадської думки з цих питань; 2) вплив коронакризи на діяльність українських ОГС, на громадську залученість українського населення; 3) проблеми та можливості розвитку інституційного забезпечення залучення потенціалу громадянського суспільства (ОГС) до процесів цифрових трансформацій в Україні, використання сучасних цифрових та інформаційно-комунікативних технологій самими ОГС. За результатами проведеного дослідження здійснено комплексне оцінювання стану та можливостей залучення ресурсів українських ОГС до подолання загроз коронакризи та подальшого постпандемічного відновлення з визначенням ключових пріоритетів щодо їхнього розвитку в умовах цифровізації.

Ключові слова

Ресурси громадянського суспільства, громадянська активність, новітні виклики, загрози пандемії COVID-19, цифрові трансформації, Україна, країни ЄС.

Класифікація за JEL: H80, L31, L86, M14, O20, O38.

4 рисунки, 23 джерела літератури.

Вступ

Актуальність теми дослідження. На сьогодні Україна – це один із лідерів пострадянського простору за багатьма основними показниками розвитку демократії та зростання ролі інститутів громадянського суспільства, особливо в критичні періоди впливу вагомих зовнішніх і внутрішніх загроз на життєдіяльність соціуму. В країні вже сформувався потужний неурядовий громадський сектор, а його інституції – різноманітні громадські та волонтерські структури – користуються стабільно високою суспільною довірою українців.

Розвиток українського громадянського суспільства є ознакою укріплення демократичних цінностей, умовою успішності євроінтеграційних процесів, запорукою зростання довіри й зміцнення соціального капіталу в середині країни, доказом реальної участі громадян в управлінні державою. Цей процес певною мірою залежить від характеру взаємодії між основними соціальними суб'єктами – державою, бізнесом, владою, громадянами; від готовності і налаштованості кожного з суб'єктів конструктивно вирішувати нагальні проблеми на засадах партнерства, взаєморозуміння, відповідальності. Значущість соціальних ресурсів конструктивної взаємодії і громадської залученості населення зростає з кожним днем, є необхідною умовою сталого і безпечно-го розвитку, набуває особливої актуальності у періоди системних криз, небезпек, нестабільності тощо. Активне і консолідоване громадянське суспільство здатне сприяти створенню можливостей для забезпечення сталого і безпечного розвитку країни, її регіонів, людини.

Протягом останніх років українське громадянське суспільство неодноразово демонструвало значний потенціал здатності українців до згуртованості і спільних соціальних дій, до конструктивної самоорганізації, що має особливу цінність в умовах впливу ризиків і загроз пандемії COVID-19. Коронакриза викликала значне зростання кількості ініціатив, заснованих на цифрових рішеннях; перегляд поточного цифрового порядку денного з боку профільних органів влади, великих технологічних компаній, волонтерів та бізнесу в усьому світі (NRU HSE, 2020). Пандемія COVID-19 виступила потужним тригером процесів цифрової трансформації (NRU HSE, 2020) та суттєво їх прискорила, у т. ч. через соціальну самоорганізацію.

Отже, в новітніх умовах актуалізувався запит на дослідження процесів функціонування інститутів громадянського суспільства (далі – ІГС), виявлення динаміки змін в їхній діяльності в умовах цифровізації та подолання наслідків коронакризи. Актуальність цього запиту ще більше підсилюється впливом інших ключових трендів сучасності, вагомих загроз, динамікою демократизації.

Огляд літератури з викладом внесків науковців і посиланням на джерела

З огляду на євроінтеграційні прагнення України доцільно узагальнити результати європейських досліджень, що розкривають виклики, тенденції, перешкоди та можливості діяльності ІГС в європейських країнах в умовах впливу пандемії. Зазначимо, що кількість досліджень, аналітичних звітів, рекомендацій щодо впливу пандемії на ІГС в ЄС значна, особливо на національному рівні. Оскільки обмежений обсяг статті не дає змоги охопити їх повністю, було вирішено зосередитись на дослідженнях високого рівня, які стосуються країн ЄС загалом.

Так, одним з найбільш масштабних є дослідження «Реакція організацій громадянського суспільства на пандемію COVID-19 і подальші обмежувальні заходи, прийняті в Європі» (European Economic and Social Committee, 2021), яке було проведено під егідою Європейського соціально-економічного комітету (дорадчого органу ЄС), підсумковий звіт за яким було опубліковано 12 січня 2021 р. За результатами дослідження як європейським установами, так і національним та регіональним урядам було рекомендовано зосередити свої політичні зусилля та фінансові ресурси на такому (European Economic and Social Committee, 2021):

- стимулювати та заохочувати нову солідарність та нові форми суспільної активності, одночасно сприяти зв'язкам та механізмам перехресної взаємодії між новоствореними групами та ІГС;
- долати ризики та користуватись можливостями, які дає цифровізація;
- сприяти залученню молоді та інноваційним програмам для заохочення створення робочих місць, пов'язаних із громадською активністю;
- надавати ІГС необхідні ресурси та формувати необхідні навички, щоб максимально скористатися перевагами мереж, національного та міжнародного співробітництва;
- знизити бюрократичне та адміністративне навантаження;
- залучати ІГС до розробки планів відновлення, сприятливих для клімату та навколишнього середовища.

Велику увагу в ЄС приділено збереженню та розвитку суспільно-контрольної функції ІГС, значення якої в умовах кризи тільки підвищилось. На цих питаннях було сфокусовано дослідження «Підтримка громадянського суспільства під час пандемії Covid-19: потенціал онлайн – співпраці для соціальної відповідальності» (U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute, 2021). За результатами дослідження було сформульовано ключові виклики для діяльності ІГС в умовах пандемії та обґрунтовано можливості щодо діяльності ІГС в умовах пандемії. Цікаво, що автори вказаної наукової праці, визнавши, що ситуація є складною для громадянського суспільства, одночасно зазначили, що вона може стимулювати творчість та пошук ІГС нових можливостей реалізації своєї діяльності. Також було зроблено акцент на необхідності залучення потенціалу ІКТ до діяльності ІГС.

Головні тренди, що відображають основні зміни у діяльності ІГС в країнах ЄС в умовах пандемії, було визначено за результатами дослідження «Вплив пандемії COVID-19 на європейський недержавний сектор» (Sassu, Vaş, 2020). Цікавим виявилось зростання солідарності та волонтерства,

впровадження нових гнучких механізмів діяльності та знов-таки – значна увага приділяється потенціалу ІКТ в організації діяльності ІГС в умовах пандемії.

В Україні проблемам ІГС в умовах пандемії було приділено значно менше уваги з боку держави (що, на жаль, є більше правилом, ніж винятком). Однак це не означає, що питання впливу пандемії на українські ІГС взагалі були поза увагою та не досліджувались – в Україні вони були менш масштабними та фінансувались за допомогою міжнародних грантів, фактично без участі органів влади. Щоби більш повно розкрити вплив пандемії на ІГС в Україні, доцільно розглянути проблеми ІГС у ширшому, а не тільки «пандемійному» контексті.

Щоб дослідити вплив пандемії на діяльність українських ІГС було здійснено експертне опитування «Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність», яке провів Фонд «Демократичні ініціативи» у квітні-травні 2020 р. серед представників громадських організацій (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2020) у межах Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансує Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснює Рада в Україні. Важливо, що більшість експертів зробило акцент на необхідності розвитку партнерства в складних умовах, що створює пандемія, водночас близько половини вважають, що пандемія створює не тільки загрози, а й можливості розвитку, для реалізації яких, однак, необхідно використовувати новітні технології та дистанційні формати взаємодії.

Однак дані зазначеного експертного опитування, для свого розуміння та оцінки, потребують ширшого контексту щодо основних трендів, які характеризують стан та основні проблеми розвитку українських ІГС. У цьому сенсі цінним джерелом інформації є такі дослідження, як «Барометр ОГС: Оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства (Україна 2020)» (Ukrainian Independent Center for Political Studies, 2020), «Національне опитування щодо громадського залучення» (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2021) (проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва взимку 2021 р.), «Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян» (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2019) та інші. Цікаво, що на місцевому рівні, у сфері розвитку місцевої демократії, простежується позитивна динаміка, про що свідчать результати дослідження «Інструменти місцевої демократії в умовах пандемії COVID-19» (Institute for Economic Research and Policy Consulting, 2021). Таким чином, у підсумку ці дослідження формують об'ємну картину щодо стану та основних трендів розвитку (а точніше – змін, бо не завжди процеси в українських ІГС є розвитком) українського громадянського суспільства та створюють необхідний контекст для більш точної оцінки впливу пандемії на його діяльність відповідно до української специфіки.

З огляду на результати проведених досліджень зазначимо, що діяльність українських ІГС в умовах пандемії та карантинних обмежень не зазнала

ані руйнації, ані радикального розвитку. Активність виявляється на відносно стабільному рівні (хоча і нижчому, ніж за часів підйому після Революції Гідності) та має скоріше тенденцію до розвитку, ніж до занепаду.

Мета статті

Визначення основних викликів, проблем та можливостей залучення ресурсів українського громадянського суспільства до подолання загроз коронакризи в умовах цифрових трансформацій з урахуванням відповідного європейського досвіду.

Досягнення мети потребує вирішення таких завдань:

1) Здійснити огляд європейських досліджень, що розкривають виклики, перешкоди та можливості діяльності ІГС в умовах впливу загроз пандемії COVID-19. У контексті євроінтеграційних прагнень України такий огляд задає вектор і створює необхідний контекст для подальшого дослідження можливостей залучення ресурсів громадянського суспільства в Україні для протидії негативним наслідками коронакризи та подальшого постпандемійного соціально-економічного відновлення.

2) Узагальнити результати досліджень, проведених в Україні, щодо визначення поточного стану, проблем та можливостей функціонування інститутів громадянського суспільства в умовах коронакризи та цифровізації.

3) Розкрити інституційне забезпечення залучення потенціалу громадянського суспільства до процесів цифрових трансформацій в Україні в новітніх умовах.

Виклад результатів дослідження

Вплив коронакризи на громадянське суспільство в європейських країнах та її наслідки

З огляду на значну роль інститутів громадянського суспільства (ІГС) у сучасному світі, особливо у розвинених країнах, прогнозованою є велика увага з боку як урядів, так і дослідників щодо питань впливу спалаху пандемії COVID-19 на громадянське суспільство, на діяльність ІГС та розкриття різних аспектів цього впливу. Основними питаннями порядку денного були: а) як

пандемія та пов'язані з нею карантинні обмеження вплинули на діяльність ІГС з точки зору зміни пріоритетів, форм реалізації діяльності та загального впливу пандемії на ІГС; б) виявлення ролі ІГС у процесах подолання негативних наслідків пандемії; в) визначення того, якої підтримки потребують ІГС з боку партнерів (держави, бізнесу) з метою збереження та залучення їхнього потенціалу до подолання наслідків коронакризи.

Так, під егідою Європейського соціально-економічного комітету (який є дорадчим органом ЄС) проведено масштабне дослідження «Реакція організацій громадянського суспільства на пандемію COVID-19 і подальші обмежувальні заходи, прийняті в Європі» (European Economic and Social Committee, 2021), в якому зазначається, що саме ІГС швидко реагують на глобальну та безпрецедентну кризу громадського здоров'я та соціальну кризу, надавши допомогу на першому місці та захищаючи права людей у всьому світі. Однак також було виявлено, що самі ІГС зіткнулися з наслідками пандемії, які можуть завдати шкоди їхній здатності виконувати свою центральну роль у наданні послуг, обстоювати права та захищати інтереси громадян. Зазначене дослідження дало змогу:

- 1) дослідити наслідки впливу пандемії на ІГС та їхню діяльність;
- 2) визначити заходи, які вжили європейські країни для стримування коронакризи через залучення ресурсів ІГС;
- 3) зібрати кількісну та якісну інформацію щодо реакції громадських організацій у Європі, в тому числі за допомогою проведення поглибленого онлайн-опитування ІГС відповідно до сфери діяльності та їх місії.

Отже, узагальнення результатів європейського дослідження виявило вплив двох основних типів викликів:

а) соціетальні виклики, які ІГС, що брали участь у дослідженні, розглядали як найбільш актуальні проблеми, зумовлені пандемією в суспільстві, і які вони допомагають подолати;

б) організаційні, економічні та політичні виклики, з якими зіткнулись ІГС, та які є наслідками надзвичайного стану, оголошеного у більшості країн.

Серед *соціетальних викликів* найбільш впливовими були такі:

- перебої із наданням основних послуг під час карантину, з особливим акцентом на порушення діяльності окремих служб з охорони здоров'я та забезпечення догляду;
- різке зростання кількості людей у вразливому соціально-економічному становищі через втрату роботи, загострення нерівності та зубожіння;
- акцентуація таких явищ дискримінації, як ейджізм;

- відсутність захисту від домашнього насильства;
- погіршення стану осіб, які мають інтелектуальні, розумові, фізичні та інші вади;
- наслідки цифрового розриву, цифрової неграмотності та пов'язаної з цим нерівності у доступі та спроможності скористатися можливостями віддаленого (дистанційного) навчання, роботи та надання послуг;
- загрози, які викликає пандемія щодо постачання продуктів харчування та скорочення сільськогосподарської робочої сили в окремих регіонах;
- загальне порушення економічної діяльності, що суттєво впливає на мале та середнє підприємництво й вільні професії, і загалом – на торгівлі відносини та звички споживачів.

Результати дослідження показали, що *основними організаційними, економічними та політичними викликами*, з якими зіткнулись ІГС через введення надзвичайного стану й карантинних обмежень, були такі:

- необхідність оперативного термінового переходу на дистанційний режим діяльності; у зв'язку з цим виявилися: різний ступінь готовності ІГС до цього, недостатня цифрова грамотність працівників та користувачів, відсутність відповідних цифрових інструментів, технічного обладнання, приладів та інфраструктури;
- швидке та значне зростання попиту на основні послуги ІГС у їхніх громадах через припинення діяльності багатьох медичних та соціальних служб (такі послуги, як правило, ІГС надають разом з органами державної влади або за їхньою егідою (забезпечення притулків, продуктами харчування, засобами захисту тощо));
- зростання запиту на посилення інформаційного забезпечення в діяльності інформслужб ІГС для отримання чіткої, актуальної та легкодоступної інформації про перебіг пандемії, карантинні обмеження, про надання послуг населенню, допомогу;
- скорочення пожертвувань, неможливість організувати ІГС масових заходів зі збору коштів, відмова від членських внесків через економічну кризу, що у поєднанні із закриттям багатьох проектів, заходів та послуг, які були для ІГС важливим джерелом доходу, для багатьох з них призвело до значного скорочення їхніх економічних ресурсів та обмеження можливостей надання допомоги (European Economic and Social Committee, 2021, p.10).

Щодо впливу пандемії на діяльність ІГС, то представники організацій громадянського суспільства, що брали участь у дослідженні, виявили обме-

ження мобільності, необхідність докладати значні зусилля у процесі впровадження нових методів роботи та надання послуг, а також скорочення або скасування певних операцій, значне скорочення безпосередньої взаємодії віч-на-віч, прямих соціальних міжособистісних контактів. Втрата фінансування (як критичний момент) турбує майже одну чверть опитаних респондентів.

Автори дослідження зазначають, що «роль ІГС у наступному періоді пост-пандемічного відновлення є значущою, зростає необхідність зміцнення їх спроможності у забезпеченні справедливого, збалансованого та сталого суспільства». З огляду на це сприйняття ІГС як вкрай важливого актора на полі подолання пандемії й подальшого відновлення, та необхідність їхньої підтримки в цих умовах має загальноєвропейський характер (що принципово важливо для України з урахуванням обраного нею євроінтеграційного вектора розвитку).

За результатами цього дослідження сформульовано дві базові рекомендації (European Economic and Social Committee, 2021, p.62):

1) для національних і регіональних урядів: встановити альянс з соціальною економікою та іншими суб'єктами громадянського суспільства та забезпечити їх необхідною правовою базою і ресурсами для розширення їхніх інноваційних рішень, сприятливих для клімату і навколишнього середовища;

2) для європейських інституцій: сприяти збалансованим підходам, які стосуються як локалізації, так і принципів координації як ключової опори у проведенні планів відновлення до Цілей сталого розвитку.

Значущість використання потенціалу сучасних ІКТ з метою збереження їхньої діяльності в умовах пандемії та карантинних обмежень відображена також у дослідженні «Підтримка громадянського суспільства під час пандемії Covid-19: потенціал онлайн-співпраці для соціальної відповідальності» (U4 Anti-Corruption Resource Centre, 2021). Одним з фокусів дослідження є антикорупційна діяльність ІГС в умовах пандемії (зокрема, для України, де дуже високий рівень корупції, цей напрям діяльності ІГС дуже важливий). Зазначається, що поточна криза ставить перед громадянським суспільством кілька викликів у таких важливих сферах діяльності ІГС, як моніторинг, підзвітність, адвокація та сприяння участі громадян. У цьому плані пропонується дещо інший погляд на проблематику діяльності ІГС в умовах пандемії та виокремлюються такі ключові виклики для діяльності ІГС в новітніх умовах:

1) асиметрія влади між виконавчими механізмами та механізмами підзвітності;

2) обмеження руху перешкоджає діяльності, яка вимагає безпосередніх (фізичних) зустрічей;

3) обмеження доступу до інформації;

4) висока ціна Інтернет-послуги в країнах, де діють податки на «соціальні медіа»;

5) ускладнення щодо надання послуг населенню та розвитку громадських ініціатив;

6) зменшення простору для громадянського суспільства.

Ці виклики потребують відповідного на них реагування. Згідно з результатами проведеного європейського дослідження виявлено такі можливості щодо діяльності ІГС в умовах пандемії:

1) підвищення легітимності громадянського суспільства шляхом розширення участі мережі інтернет-репортерів та активістів, які мають міцні зв'язки зі спільнотами, у яких вони живуть;

2) розширення можливостей широкого залучення громадян через Інтернет ресурси – діяльність ІГС, що презентується сотнями груп у Facebook або краудсорсинговими проектами, які обмінюються інформацією чи організують допомогу;

3) збільшення інформації – оскільки «цілі» суспільства починають взаємодіяти в цифровому форматі, інформація, швидше за все, буде доступна в Інтернеті або через офіційні вебпортали та соціальні мережі;

4) створення нових альянсів – поточна ситуація надає можливості взаємодіяти з іншими типами організацій громадянського суспільства, такими як церкви, скаутські групи, професійні асоціації та інші організації, засновані на членстві;

5) становлення та розвиток цифрового громадянського суспільства, цифрової громадської активності, цифрових ІГС, що зорієнтовані на розбудову своєї діяльності через Інтернет;

6) мобілізація цифрової участі громадян та залучення ресурсів громадянського суспільства через соціальні мережі, вебресурси, цифрові, платформи, ІКТ.

Отже, залучення потенціалу ІКТ – це один з ключових аспектів забезпечення стабільної діяльності та розвитку ІГС в умовах пандемії.

У певному сенсі викристалізуються тренди в країнах ЄС, що відображають основні зміни у діяльності ІГС в умовах пандемії (Sassu, R. et al., 2020). Основні з них такі:

1) оскільки більшість європейських країн застосовують карантинні заходи, ІГС змушені розпочати негайний процес цифровізації своєї діяльності та розглянути можливість переміщення принаймні деяких аспектів своєї діяльності в Інтернет-простір. Також виникли нові цифрові послуги для громади. Цей ефект, ймовірно, кардинально змінить діяльність неурядових організацій у постпандемічному світі, оскільки використання цифрових інструментів буде частиною повсякденної реальності разом із онлайн-послугами, які доповнять традиційні послуги в громаді;

2) простежується сплеск волонтерства та солідарності у громадах як в організованому, так і у неформальному громадянському суспільстві. Оскільки ІГС доповнюють зусилля уряду щодо боротьби з пандемією, це теоретично може значно вплинути на формування політики. У зв'язку з цим, одним із довгострокових наслідків пандемії може бути те, що лідери громадських організацій уважніше ставитимуться до стійкості своєї організації та її здатності долати потрясіння та розвиватися у часи кризи та невизначеності. Хоча ще рано прогнозувати, проте, ймовірно, виникнуть планування сценаріїв, планів управління ризиками та пом'якшення наслідків, консолідованих стратегій, які враховують потребу у стійкості;

3) тенденція, що виявляється з ранньої фази пандемії, яка пов'язана із зростанням гнучкості механізмів фінансування ІГС та може зберегтись навіть після закінчення пандемії, оскільки потреба у зміцненні сектору НУО буде більшою, ніж будь-коли;

4) зростання в умовах пандемії залежності ІГС від місцевого, національного та європейського державного фінансування. Це може становити ризик та призвести до зміни стратегії та пріоритетів НУО з метою діяти лише згідно з «лінією уряду» та уникати будь-якої критики.

З огляду на вищевказане зазначимо на два важливі моменти: по-перше, увага, яка приділяється в країнах ЄС питанням функціонування та розвитку ІГС в умовах пандемії, надзвичайно велика; по-друге, наскрізною змістовною лінією проведених досліджень, оглядів щодо діяльності ІГС є вагомий потужний акцент на необхідності залучення потенціалу цифровізації та ІКТ як базової умови збереження стійкості та спроможності ІГС виконувати свою місію у суспільстві в умовах коронакризи.

Огляд європейських тенденцій щодо діяльності ІГС в умовах пандемії створює необхідний контекст для подальшого дослідження впливу пандемії COVID-19 та можливостей залучення громадянського суспільства України до постпандемійного соціально-економічного відновлення.

Основні тенденції змін у діяльності організацій громадянського суспільства України в сучасних умовах, стан громадської думки

За даними офіційної статистики, протягом 2017–2020 рр. кількість організацій (інститутів) громадянського суспільства зросла майже на 14%. Зокрема, збільшилась кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання: громадські організації – на 12894 (із 75988 станом на січень 2017 р. до 88882 станом на січень 2020 р.), громадські спілки – на 728 (з 990 до 1718 відповідно), благодійні організації – на 2275 (з 16837 до

19112 відповідно), релігійні організації – на 2275 (з 24072 до 26347 відповідно), творчі спілки (інші професійні організації) – на 25 (з 292 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання – на 1587 (з 26899 до 28486 відповідно), органи самоорганізації населення – на 117 (з 1497 до 1614 відповідно) (Draft Decree of the President of Ukraine «On the National Strategy for Civil Society Development in Ukraine for 2021-2026, 2021»). Незважаючи на наявність певної позитивної динаміки щодо зростання кількості громадських організацій та об'єднань в Україні, за даними міжнародних та вітчизняних досліджень, суттєві якісні зміни щодо забезпечення реальної сталості у життєдіяльності українського громадянського суспільства, не відбулися.

Так, за міжнародним Індексом сталості розвитку організацій громадянського суспільства (далі – ОГС) протягом 2014–2019 рр. в Україні зафіксовано лише незначне покращення ситуації у сфері організаційної спроможності вітчизняних ОГС, їх фінансової життєздатності, розвитку інфраструктури громадського сектору, але одночасно він виявив відсутність суттєвих змін за напрямом залучення органами державної влади та органами місцевого самоврядування цих організацій (інститутів) до надання суспільно корисних послуг (Draft Decree of the President of Ukraine «On the National Strategy for Civil Society Development in Ukraine for 2021-2026, 2021»). Тобто ступінь залученості ОГС до вирішення соціально-економічних проблем українського суспільства в умовах посилення ризиків та небезпек все ще невисока.

Приблизно така сама загальна картина щодо розвитку громадянського суспільства в Україні, яка наводиться в міжнародному дослідженні «Барометр ОГС – оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства» (Sidorenko, D., Latsiba, M., 2020), яке провів Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД). Так, результати показали, що певні позитивні зміни відбулися у сферах свободи об'єднань та державної підтримки, проте у сферах рівного ставлення, доступу до фінансування, державного захисту, співпраці між урядом та ОГС помітні якісні зміни не відбулися.

У таких сферах, як свобода мирних зібрань, реалізація права на участь в ухваленні рішень, свобода вираження, права на приватність, ситуація навпаки погіршилась (у тому числі через вплив об'єктивно необхідних обмежень, пов'язаних із необхідністю запобігання поширенню пандемії COVID-19).

Це певною мірою пояснює стан громадської думки щодо демократичного розвитку країни, участі громадянського суспільства і громадян у цих процесах. Так, за результатами загальнонаціонального дослідження «30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 29 липня по 4 серпня 2021 року (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, Razumkov Centre's Sociological Service, 2021), показники розвитку демократії та громадянського суспільства увійшли до тих сфер, в яких, на

думку населення України, такі відбулися позитивні перетворення за 30 років незалежності нашої держави. Пріоритетними сферами успішних перетворень визначено¹:

- забезпечення рівноправності чоловіків та жінок (так вважають 52% опитаних);
- утвердження свободи слова – 46,7%;
- розбудова демократії – 45,8%;
- формування української нації – 45,2%;
- розвиток громадянського суспільства – 41,5%;
- забезпечення прав і свобод людей – 37,2%.

Такий розподіл показав, що демократичність відносин для українських громадян відіграє значну роль і є важливою сферою якості їхнього життя, а відповідні перетворення оцінюються позитивно.

Конкретизують вищезазначений вибір громадян країни щодо їхньої *громадської активності та залученості до ОГС* результати інших загальнонаціональних досліджень, зокрема Інституту соціології НАН України (Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020). Так, результати соціологічного моніторингу українського суспільства дали змогу виявити тенденції змін вербальних оцінок населення щодо важливості власної участі громадян країни в діяльності політичних партій і громадських організацій (рис. 1).

Отримані дані вказують на значне спаданн, у 2020 р. важливості настанов на участь в діяльності ОГС з боку населення – протягом двох років оцінки знизилися майже на 12% (у 2018 р. – 36,3% порівняно з 27,5% у 2020 р.). Показники 2012 р. і 2020 р. виявилися майже ідентичними – 27,7 та 27,5% відповідно. Таку динаміку оцінок спричинив вплив коронакризи і карантинних обмежень у зв'язку з пандемією COVID-19.

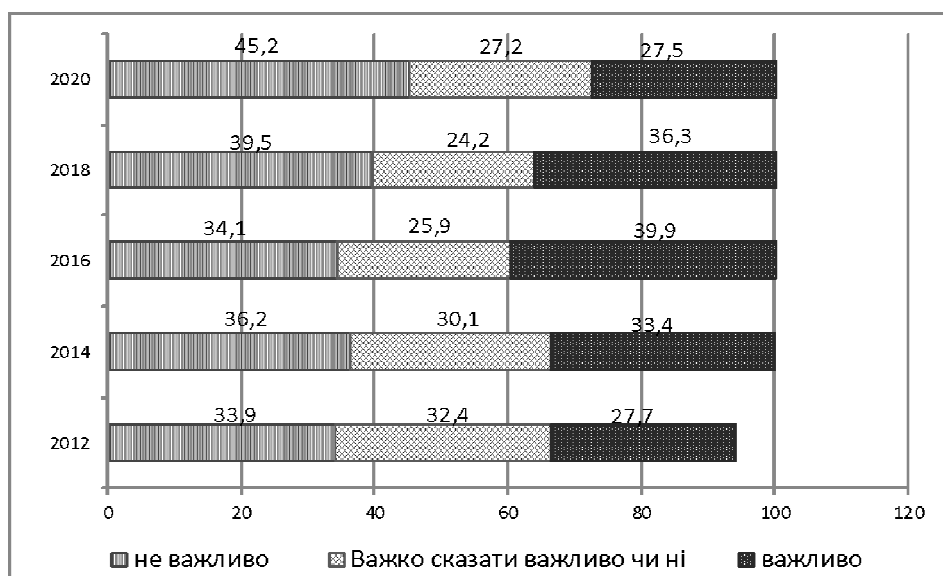
Показники обізнаності й участі громадян у громадських заходах за їх самооцінками дає змогу виявити дослідження громадської думки щодо змін в обізнаності українського населення про громадські організації та їхню діяльність (USAID, 2020). Так, щодо обізнаності про громадську активність, семеро з десяти українців (70,8%) знають про можливість участі у мирних зібраннях з конкретних питань. Переважна більшість українців (70,0%) також знає про можливість повідомити місцевим органам влади про інфраструктурні проблеми особисто або телефоном, водночас про створення та участь у діяль-

¹ Оцінки респондентів при відповіді на питання: «Наскільки успішними були перетворення за 30 років – після проголошення незалежності України – у кожній з наступних сфер?», 2021 р.

ності будинкових, вуличних чи квартальних комітетів знають 66,4% опитаних. Громадяни менш за все обізнані щодо тих форм громадської активності, де потрібен певний досвід та експертні знання, наприклад участь в офіційному дорадчому органі при місцевих або державних органах влади (41,2%) або коментуванні законопроектів на державному та місцевому рівнях (41,2%) (USAID, 2020).

Рисунок 1

Динаміка відповідей населення України на питання: «Оцініть ступінь важливості ОСОБИСТО ДЛЯ ВАС участі у діяльності політичних партій і громадських організацій» (наведено сумарні показники) з 2012 по 2020 рр., % до тих, хто відповів

*Примітка: складено О. В. Паньковою за джерелом: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020

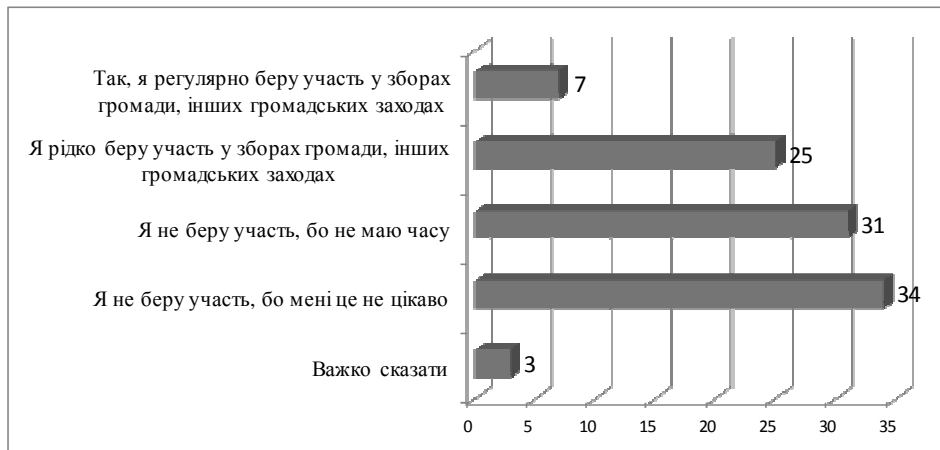
Результати дослідження показали: кожен третій українець стверджує, що регулярно або рідко бере участь у зборах своєї громади («так» відповіли 32% опитаних). Значно менша частка громадян засвідчили, що беруть участь у діяльності громадських організацій (19%). Формами громадської залучено-

сті серед тих респондентів, хто бере участь у діяльності ОГС) є такі: залученість до діяльності громадських комітетів (8,4%), участь у громадських слуханнях (6,7%) та мирних зібраннях (6,2%), подання скарг щодо інфраструктурних питань (5,7%) та ініціювання електронних петицій до міського голови, районної чи обласної ради, президента тощо (4,7%).

Причини низької громадської участі криються у браку часу для цього («так» відповіли 31% респондентів) та відсутністю зацікавленості в такій діяльності (34%) (рис. 2).

Рисунок 2

Відповіді респондентів на питання: «Чи берете Ви участь у житті Вашої громади? (будинку, вулиці, району)?», 2020 р., % до тих, хто відповів

Джерело: USAID, 2020.

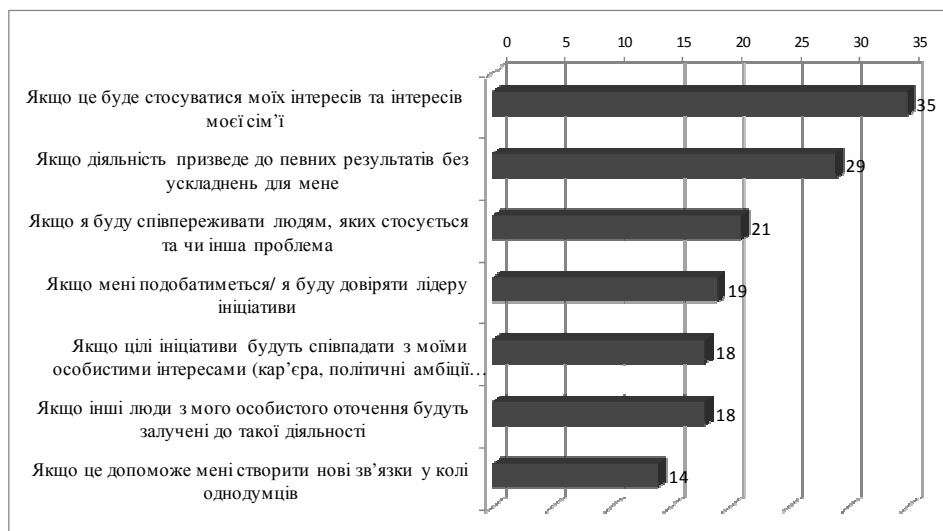
Згідно з результатами дослідження отримано цінну інформацію щодо розкриття стимулів та мотиваторів залученості громадян України до діяльності ОГС. За пріоритетністю це такі:

- 1) власні інтереси та інтереси родини (індивідуалізована позиція) – «так» відповіли 35% опитаних;
- 2) результативність від власної громадянської залученості – 29%;

- 3) гостре співчуття до людей, що потребують допомоги, – 21%;
- 4) довіра до лідерів громадських ініціатив – 19%;
- 5) узгодження цілей громадських ініціатив з власними цілями та інтересами (політичні амбіції, піар, кар'єра) – 18%;
- 6) залученість близького оточення до громадських ініціатив сприятиме власному вибору і власній громадській активності – 18%;
- 7) бажання розширити коло однодумців – 14% (рис. 3).

Рисунок 3

Стимули і мотиватори до залучення українського населення в діяльність громадських організацій, ОГС, 2020 р., % до тих, хто відповів

Джерело: USAID, 2020.

Отже, виявлено доволі неоднозначну картину. Досягнення власних цілей та індивідуальних і сімейних інтересів, прагнення розширити свій власний соціальний капітал і самоствердитися – це основні чинники і мотиви до громадянського залучення й громадської активності для населення країни,

суспільна корисність – не пріоритетна. Такі результати потребують більш детального осмислення і мають бути предметом подальших досліджень.

Результати цього загальнонаціонального дослідження щодо громадського залучення («Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності») (USAID, 2020) дали змогу розкрити внутрішні перешкоди громадській залученості українського населення за їхніми самооцінками. Це, як вважають опитані, є такі:

- 1) низька вмотивованість до громадської активності, небажання залучатися в громадську діяльність (45%);
- 2) зневіра в ефективності громадської активності (33%);
- 3) впевненість, що держава має вирішувати проблеми (18%);
- 4) недовіра до ОГС (15%);
- 5) не знайшли ініціативи, до якої варто приєднатися 13% опитаних;
- 6) відсутність пропозиції на громадську залученість відзначили 11% респондентів;
- 7) визнали, що самі потребують допомоги, бо належать до вразливої групи населення – 11%.

Отже, аналіз результатів всеукраїнських загальнонаціональних досліджень показав погіршення внутрішніх і зовнішніх чинників та передумов громадської залученості українського населення до діяльності ОГС. Оцінка ефективності інститутів громадянського суспільства громадянами, їхнє ставлення, сприйняття та власна громадська позиція значною мірою визначають динаміку, можливості й перспективи розвитку українського громадянського суспільства, становлення і зміцнення його суб'єктності як актора, що здатен впливати на суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в країні в стабільних та нестабільних умовах (системної кризи).

Проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України «Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян» (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2019) свідчить, що після спалаху громадянської активності в 2014–2016 рр. існує тенденція до її повернення до рівня, що передував Революції Гідності. Так, лише 7,5% громадян відповіли, що залучені до активної громадської діяльності, – фактично стільки само, скільки було у 2013 р. (8%), також не зросло членство у громадських організаціях та об'єднаннях: у 2019 р. не належали до жодної з організацій, об'єднань чи партій 90% громадян, у 2013 р. – 85,5%. Така протирічлива картина свідчить про те, що громадянська активність пробуджується лише в період гострих суспільно-політичних змін, подій та небезпечних обставин і поступово згасає

за умов стабілізації ситуації, фактично не створюючи потужного ресурсу для саморозвитку.

Також результати всеукраїнських досліджень виявили суперечливі тенденції, які показують, що досвіду громадської активності стає більше, а бажання брати участь у діяльності ОГС зменшується. Це може свідчити про певне розчарування з боку населення у власній впливовості на життєдіяльність суспільства через участь у діяльності інститутів громадянського суспільства, про крихкість суб'єктності і впливовості громадянського суспільства як актора. Показово, що значна більшість громадян (77%) вважає, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства (не згодні з цим лише 9%).

Ситуація з пандемією показала, що запит на громадянську самозалученість у населення знизився. Це пов'язано з впливом санітарно-епідеміологічних небезпек, ризиками втрати життя і здоров'я. Пасивність громадян у діяльності ОГС протягом 2020 р. може бути спричинена також низьким рівнем залученості населення як користувачів сучасних цифрових, ІКТ технологій, які дозволяють як виявляти через інтернет-платформи конструктивну громадянську активність, так і користуватися певними послугами.

Діяльність інститутів громадянського суспільства за умов пандемії COVID-19

Пандемія COVID-19 вплинула на діяльність інститутів громадянського суспільства в Україні. Але, на відміну від фактично руйнівного впливу на економічну сферу, у сфері громадянської активності вплив пандемії виявився не таким однозначним та проявив різноспрямовані тенденції.

У Барометрі ОГС «Оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства. Оновлення в Україні» визначено основні позитивні та негативні зміни та тенденції щодо умов діяльності українських ОГС, у тому числі в умовах коронакризи. Зазначається, що відбулось лише точкове покращання законодавства, а саме:

а) коригування положень постанови Кабінету Міністрів України (КМУ) «Про регламент КМУ» в частині деталізації процедури консультацій із зацікавленими особами;

б) позитивні практики органів місцевого самоврядування, зокрема схвалення статутів та інструментів громадської участі;

в) боротьба з коронакризою тимчасово змінила на краще деякі положення з оподаткування: скасовані митні платежі та податок на додану вартість (ПДВ) на товари для протидії COVID, скасовано 4%-е обмеження для

юридичних осіб у разі надання благодійної допомоги та обмеження щодо застосування податкової знижки для фізичних осіб, які надають допомогу ОГС для протидії COVID.

Також Барометр ОГС виявив негативні тенденції у правовому забезпеченні діяльності ОГС у зв'язку з певним обмеженням їхньої діяльності й можливостей через пандемію, а також іншими причинами (Sidorenko, D. et al., 2020). Основні з них такі:

1) збільшилася кількість зареєстрованих законопроектів, що у разі їх ухвалення заблокують або ускладнять діяльність ОГС, які беруть участь у консультаціях під час вироблення владних рішень, обмежать можливість отримання коштів з-за кордону або призведуть до того, що в разі отримання таких коштів ОГС будуть дискриміновані додатковими звітами, обмеженнями щодо подальшої роботи в державних органах активістів тощо;

2) запровадження протиепідемічних заходів спричинило порушення права на мирні зібрання (накладення адміністративних санкцій за проведення мирних зібрань більше ніж 10 осіб), обмежило свободу слова (The Institute of Mass Media, 2020) (журналістів не пропускали до приміщень, де проходили засідання колегіальних органів влади), рівність конституційних прав і свобод (наприклад, надання дозволу працювати одним юридичним особам за одночасної заборони на працю для інших);

3) плінність кадрів у вищих структурах влади негативно позначилася на розвитку українського громадянського суспільства, оскільки перешкоджає вибудовуванню сталих зв'язків для покращення чинного законодавства. Через зміну уряду у березні 2020 р. було ліквідовано Державне агентство розвитку молоді та громадянського суспільства, яке було створено рішенням міністрів попереднього складу (діяло приблизно два місяці);

4) у зв'язку з переспрямуванням коштів у Фонд боротьби з коронавірусом КМУ скоротив видатки на державне фінансування ОГС²;

5) введено в дію новий Закон України «Про оренду державного та комунального майна» (Law of Ukraine On Lease of State and Communal Property, 2020), яким фактично вилучено можливість надавати в оренду приміщення для ОГС на пільгових умовах, запровадження надання в оренду приміщень шляхом організації аукціону за ринковою ціною³. Це нововведення призведе

² Наприклад, для громадських об'єднань осіб з інвалідністю з 90 млн (приблизно 3 млн євро) до 66 млн гривень (приблизно 2,2 млн євро). Для громадських об'єднань ветеранів з майже 18 млн (600 тис. євро) до 9 млн гривень (300 тис. євро).

³ Для деяких видів організації існує виключення щодо обов'язковості проведення аукціону: 1) громадських організацій у сфері культури і мистецтв (у тому числі національні творчі спілки); 2) релігійних організацій для забезпечення проведення релігійних обрядів та церемоній; 3) громадських організацій ветеранів для розміщення реабілітаційних установ для ветеранів

до зменшення доступу до оренди місцевих ОГС до пільгових комунальних і державних приміщень для офісу організації;

б) підтримка ОГС у грошовій і натуральній формі за рахунок державного та місцевих бюджетів була розвинена недостатньо, вплив пандемії ще більшою мірою знизив ці можливості. Доступ до фінансування має дуже обмежене коло ОГС. Переважно підтримка ОГС з державного та місцевих бюджетів все ще закрита, дискримінаційна та неефективна.

Чинні податкові стимули у разі надання благодійної допомоги для фізичних та юридичних осіб недостатні, процедура доступу до них суттєво перешкоджає їх використанню; чинне законодавство України хоча і не стримує розвиток волонтерства, проте не заохочує таку діяльність⁴. Такими є основні маркери правового забезпечення діяльності українських ОГС в умовах кризи.

Виявити узагальнювальний образ українського громадянського суспільства дають змогу результати експертного опитування «Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність», що провів Фонд «Демократичні ініціативи» з 15 квітня по 1 травня 2020 року серед представників громадських організацій (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2020).

Основними результатами дослідження є такі:

- рівень розвитку громадянського суспільства в Україні експерти оцінили як середній – 39% (як високий – 19%; як низький – 17%);
- з твердженням «спалах пандемії активізував громадську активність» погодилося 28% (15%+13%) респондентів, не погодилося – 23% (19%+4%), проте майже половина опитаних – 45% – як погодилися, так і ні;
- теза, що спалах епідемії показав людям їхні можливості та силу, набрала майже рівну кількість відповідей серед тих, хто погодився з нею, та тих, хто обрав серединні оцінки (як погодився, так і ні) – 34 (9%+25%) та 35% відповідно, не погоджується з твердженням значно менша кількість – 24% (19%+5%);
- з твердженням, що пандемія примножила у суспільстві те, що визначається як «соціальний капітал» – людські зв'язки, солідарність, взаємодовіру, – погодилися 50% (15%+35%), не згодні з цим 26% (21%+5%), а тих, хто як погодився, так і ні – 23%;
- тих, хто вважає, що пандемія активізувала та допомогла виробити певні навички та технології самоорганізації, виявилось 40%

⁴ Не скасовано податки на доходи фізичних осіб витрат волонтера на проїзд, харчування і проживання, якщо такі витрати здійснює ОГС, яка залучила волонтера

(11%+29%), майже стільки само – 38% – як погоджуються, так і не погоджуються з твердженням, водночас тих, хто так не вважає, вдвічі менше – 20% (19%+1%);

- 27% (8%+19%) експертів погодилися з тим, що під час пандемії коронавірусу сформувалися нові громадські рухи, організації та виявилися нові лідери; значно більше респондентів мають протилежну думку – 41% (21%+20%);
- вважають, що суттєво змінилася впливовість у суспільстві партійно-політичних структур та незалежних громадських структур 23% опитаних (8%+15%), дотримуються протилежної думки вдвічі більше експертів – 44% (29%+15%) (рис. 4).

У контексті необхідності залучення ресурсів громадянського суспільства для стабілізації та відновлення на засадах сталого і безпечного розвитку принципово важливе бачення експертами ролі громадських організацій у протидії негативному впливу пандемії (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2020). Так, головними пріоритетами діяльності громадських організацій в умовах пандемії експерти вважають контроль діяльності влади та захист соціально вразливих соціальних груп. Увага громадських об'єднань має бути також сфокусована на тому, щоб надавати людям юридичну та іншу допомогу в обстоюванні своїх прав, проводити незалежні аналітичні дослідження та пропонувати шляхи вирішення соціально-економічних проблем. Загалом опитані оцінили роль громадських активістів у суспільних змінах як високу – 7 із 10 максимальних балів. Також експерти відзначили певну зміну діяльності громадських об'єднань із розгортанням пандемії COVID-19 в Україні – зокрема, значного поширення набуло проведення інформаційних роз'яснень щодо захисту від пандемії.

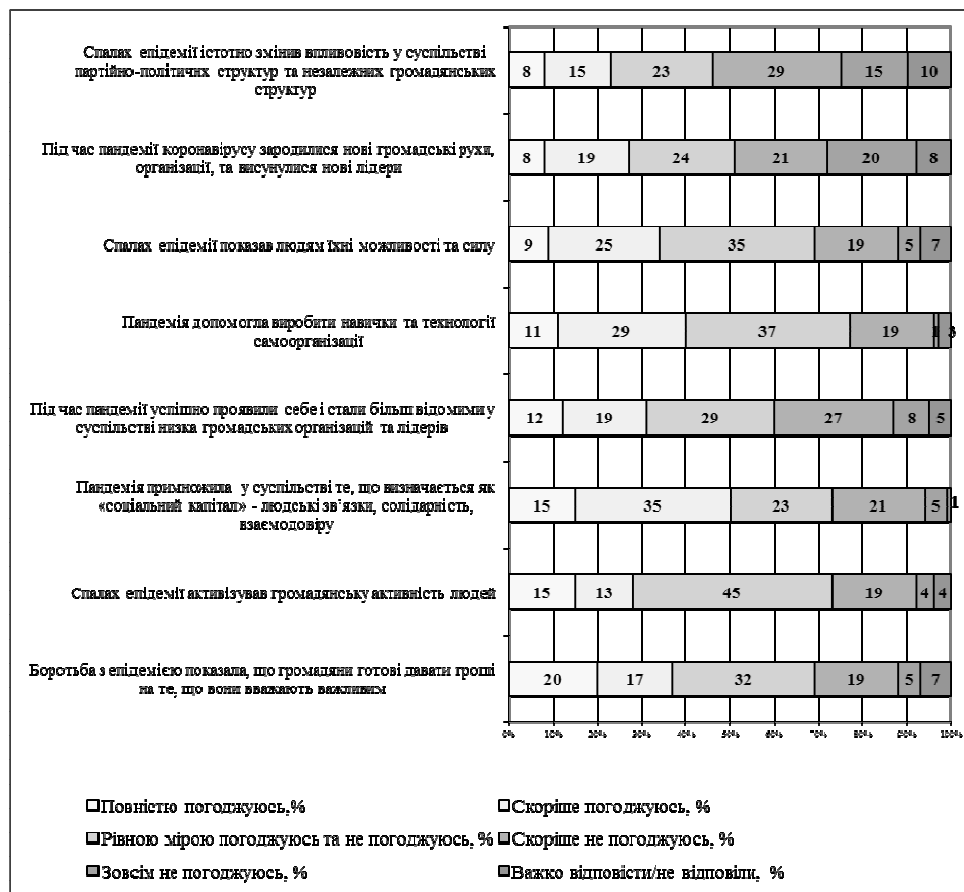
З точки зору розробки оновлених інституційних механізмів участі громадянського суспільства у подоланні негативного впливу пандемії на сферу праці та зайнятості принципово важливими є два твердження, на яких акцентували увагу експерти:

1) на думку більшості опитаних експертів (70%), саме **партнерство** у спільній діяльності має бути основою у відносинах громадянського суспільства та держави під час кризи, і лише 20% вважають, що громадські організації мають зосередитися в цій ситуації на конструктивній критиці;

2) половина експертів бачить **нові можливості** для розвитку громадської активності у період пандемії COVID-19, серед основних таких можливостей було виокремлено **налагодження співпраці з використанням новітніх технологій та дистанційних форматів**, а також допомога вразливим групам населення, консультування, та боротьба з фейками.

Рисунок 4

Оцінки експертів впливу пандемії на громадянську активність українців, на діяльність ОГС, % до тих, хто відповів

Складено за джерелом: Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2020.

За результатами проведеного дослідження *основними механізмами дієвого впливу ОГС, громадських інституцій на владу* за ступенем впливовості виявилися такі⁵:

- активна взаємодія із засобами масової інформації – 69%;
- звернення до світової спільноти та міжнародних організацій 63%;
- залучення позитивного досвіду взаємодії з інших регіонів України та інших країн – 60%;
- розробка і просування матеріалів з аналізу протипандемійної політики стабілізації та відповідних рекомендацій з її реалізації – 59%;
- утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів), консолідація зусиль ОГС для подолання наслідків пандемії 59%;
- вивчення та оприлюднення громадської думки населення – 55%;
- моніторинг виконання депутатами виборчих обіцянок і ухвалених рішень – 51%;
- робота у громадських радах й інших дорадчих органах при державних установах – 49%;
- делегування представників громадських організацій на державні посади (в уряді, міністерствах, органах місцевого самоврядування тощо) – 49%.

Показовим виявився той факт, що такі традиційні і ключові для країн із розвиненою демократією механізми впливу ОГС на дії влади, як (а) публічне обговорення (круглі столи, громадські слухання) нагальних суспільних проблем; (б) вироблення власних пропозицій для їх вирішення, (в) звернення до судових та вищих владних інстанцій не визначилися як пріоритетні в новітніх умовах – 47%, 43% та 41% відповідно. Крім цього, масові протестні акції займають невисокі рейтингові позиції серед механізмів впливу на владу з боку ОГС у період пандемії (організація мітингів, демонстрацій – 25%).

Основними проблемами та *перешкодами до реалізації партнерських відносин та ефективної взаємодії ОГС з владою*, на думку експертів – представників громадських інституцій, ОГС, є такі: небажання влади співпрацювати, упереджене ставлення до інститутів громадянського суспільства – 73%, непрозорість влади та відсутність інформації про її рішення – 55%, байдужість, пасивність людей до суспільного життя – 64%, а також загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси; корупцію в ор-

⁵ Авторами дещо змінено формат даних дослідження – якщо безпосередньо у самому дослідженні було наведено кількісні показники в одиницях – кількість вибору експертами тієї чи іншої альтернативи (з розрахунку, що 75 експертів – це 100% опитаних), то авторами перераховано відповідні результати у відсотки.

ганах влади відзначили 47% опитаних; низький рівень авторитетності неурядових організацій в суспільстві – 36%; конфлікти між самими неурядовими організаціями зазначили 32% респондентів; про упередженість неурядових організацій, нездатність до діалогу з владою, до компромісів заявили 27% експертів. Впливові негативні чинники такі: нерозвиненість та недовірливість форм конструктивної взаємодії громадських об'єднань з органами державної влади, силовими структурами, органами судочинства та прокуратури; використання органами державної влади участі інститутів громадянського суспільства для формального представництва лише на етапі проведення консультацій; відстоювання інститутами громадянського суспільства вузького кола питань, які обмежуються корпоративними інтересами (отримання грантових коштів), а не суспільно значущими проблемами; низький рівень ресурсної забезпеченості (фінансової, організаційної, кадрової, інформаційної, науково-методичної, матеріально-технічної) інститутів громадянського суспільства тощо. Це вказує на суттєву розмитість й невизначеність суб'єктності українського громадянського суспільства.

З огляду на вищесказане можна зробити висновок, що пандемія вплинула на діяльність громадянського суспільства в Україні, скоротила їхню діяльність через карантинні обмеження. Загальна ситуація щодо основних проблем та перешкод розвитку та залучення ресурсів громадянського суспільства відчутно погіршилася.

Фактично зміни обумовлені взаємодією двох вже згадуваних суперечливих тенденцій, спричинених пандемією, де, з одного боку, запит на консолідовану та скоординовану взаємодію усіх суб'єктів відносин, у тому числі ОГС, для подолання негативних наслідків пандемії різко зростає, а з іншого боку – діє суттєве обмеження (а в окремих випадках – неможливість та заборона) на реалізацію прямих соціальних контактів у їхніх традиційних формах (саме через необхідність запобігання поширенню пандемії COVID-19 й дотримання карантинних обмежень). Нагальна необхідність реалізувати ефективну протиепідемічну політику, політику соціально-економічної стабілізації й відновлення на засадах сталого і безпечного розвитку примушують усіх суб'єктів відносин застосовувати дистанційні форми, цифрові, інформаційно-комунікативні технології для безпечного процесу соціальної взаємодії, які населення країни ще не використовує масово. На сьогодні навіть за наявності у інститутів громадянського суспільства все ще низький потенціал участі у вирішенні проблем соціально-економічного характеру, їхнього залучення до забезпечення сталого і безпечного розвитку в умовах впливу пандемії COVID-19.

Інституційне забезпечення залучення потенціалу громадянського суспільства до процесів цифрових трансформацій в Україні в новітніх умовах

Залучення ресурсів цифровізації, сучасних інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) в основні сфери життєдіяльності суспільства і держави, в систему взаємодії влади і громадян, об'єднань працедавців та профспілок створює підґрунтя для ефективної протидії вагомим ризикам та небезпекам, сприяє стійкості вітчизняного ринку праці, створює можливості для відновлення національної економіки тощо. З точки зору перспектив залучення потенціалу громадянського суспільства в умовах нових можливостей, які надають цифрові технології, важлива відповідність стану інституційного забезпечення цифрових трансформацій та впровадження новітніх технологій для вирішення питань сталого і безпечного соціально-економічного розвитку. Адже саме інституційне середовище, його стан та динаміка розвитку значною мірою визначають можливості вирішення прикладних питань, зокрема – питання залучення ресурсів громадянського суспільства.

Так, результати експертного опитування «Цифрові трансформації в Україні: чи відповідають вітчизняні інституційні умови зовнішнім викликам та європейському порядку денному» (Polissya Foundation, 2020) свідчать, що загальна оцінка експертами процесів цифрового розвитку України протягом 2019–2020 рр. переважно позитивна (так вважають 67% опитаних експертів). Серед найбільш вагомих досягнень у сфері цифрового розвитку, що сприяють становленню сприятливого інституційного середовища, експерти виокремили створення профільного Міністерства цифрової трансформації України, створення Комітету цифрової трансформації України та його законотворчу активність, запуск порталу державних послуг та мобільного застосунку «Дія», збільшення кількості електронних публічних послуг, розвиток сфери електронних комунікацій, збільшення кількості ініціатив у сфері цифрової освіти, розробку стратегії («дорожньої карти») інтеграції України до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу.

Водночас до найбільш актуальних проблем цифрового розвитку України на даний момент експерти відносять суттєву неповноту покриття території нашої держави можливостями доступу до мережі Інтернет, необхідність посилення активності щодо розвитку цифрових навичок всіх категорій громадян та секторів економіки, певне затягування із впровадженням Закону України «Про електронні комунікації» (наразі Закон підписано, але чинності він набуде 01.01.2022), брак офіційно затверджених стратегічних документів у сфері цифрового розвитку, прогалини в системі кібербезпеки та захисту персональних даних у мережі Інтернет, низьку якість досліджень в системі вищих навчальних закладів та науково-дослідних інститутів, недостатню підтримку

цифрової трансформації бізнесу. Тим не менше, на сьогодні в Україні проводиться масштабна діяльність щодо створення передумов для забезпечення сталого і безпечного цифрового розвитку, в тому числі – в сфері електронної демократії та надання онлайн-послуг населенню, пенсіонерам, підприємцям, безробітним, зайнятим, що позитивно впливає на розвиток громадянського суспільства. Ще до коронакризи українська влада розпочала масштабний проект діджиталізації держави (реалізація проекту «Держава у смартфоні», становлення цифрової держави) та формування умов для всебічної цифровізації (діджиталізації) суспільства. Державна влада активно впроваджує інструменти електронного урядування, розбудовувати систему електронної демократії – взаємодії влади з суспільством в інтернет-просторі.

«За оцінкою ООН, сьогодні Україна входить до групи світових країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDІ. У 2020 р. країна посіла 69-е місце серед 193 країн світу. Такий показник засвідчує суттєве підвищення рейтингу України в сегменті розвитку електронного урядування порівняно із попереднім роком дослідження. У 2018 р. Україна посідала 82-е місце в загальному рейтингу країн за індексом EGDІ (United Nations, 2020). У 2020 р. помітно зросли показники Індексу онлайн-сервісів OSI (0,68 проти 0,57 у 2018 р.), а також Індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (0,59 проти 0,44 у 2018 р.). Такий результат демонструє збільшення кількості доступних онлайн-сервісів та розширення інтернет-доступу в країні. За результатами дослідження 2020 р., Україна суттєво підвищила потенціал впровадження елементів е-демократії та увійшла до групи країн із дуже високим рівнем за Індексом електронної участі ЕРІ (E-Participation Index), посівши 46-е місце серед 193 країн світу (у 2018 р. за відповідний показником Україна займала 75-е місце)» (Воуко, N., 2020).

Запитам і викликам часу відповідає розробка та запуск національної онлайн-платформа е-демократії «ВзаємоДія» (Online platform of e-democracy «Interaction», 2021) – як цифрового простору, в якому люди вільно комунікуватимуть з органами виконавчої влади та долучатимуться до прийняття рішень (поступове введення сервісів платформи заплановано на 2021–2022 роки) (Online platform of e-democracy «Interaction», 2021). Ініціатива щодо створення зазначеної платформи є вкрай важливою та актуальною та потребує якнайшвидшої реалізації. Це певним чином допомогло оперативному реагуванню на виклики та загрози пандемії COVID-19 в системі «влада-громадяни» з метою збереження їхнього життя і здоров'я.

Показовим є той факт, що в межах реалізації проекту «Цифрова держава» на порталі «Дія» – державних послуг онлайн презентовано 94 проекти цифрової трансформації ключових сфер життєдіяльності Української держави. Основними проектами цифрової трансформації (*е-цифрової трансформації*) визначено:

1. E-ID – Електронні довірчі послуги

2. E-Демократія – Електронна демократія
3. E-Економіка – Цифрова економіка
4. E-Грамотність – Цифровізація освіти
5. E-Доступ – Розвиток інфраструктури широкосмугового доступу населення до Інтернету та інші (E-Ukraine, 2021).

Важливо те, що в проєкті Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021–2026 роки (E-Ukraine, 2021) серед стратегічних завдань напряму «Забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівні, вирішенні питань місцевого значення» є завдання щодо розроблення та впровадження **онлайн-платформи** для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства, що забезпечуватиме, зокрема, доступ до механізмів електронних консультацій з громадськістю та громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Важко переоцінити значущість створення такого інформаційно-комунікаційного майданчика для розвитку взаємодії ІГС, як між собою, так і з партнерами – владою та бізнесом. Також звертають на себе увагу передбачені Стратегією завдання щодо удосконалення з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та принципів безбар'єрності законодавчого регулювання порядку та способів подання звернень, у тому числі юридичними особами, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, та щодо закріплення обов'язку органів державної влади, органів місцевого самоврядування мати офіційний вебсайт з уніфікацією базових технічних вимог до такого вебсайту, у т. ч. базові функції щодо взаємодії з громадськістю⁶. Реалізація цих завдань суттєво підвищить залученість потенціалу ІКТ до взаємодії ІГС із своїми партнерами.

Враховуючи провідну роль Міністерства цифрової трансформації України в розробці та реалізації інфраструктурних проєктів державного рівня в сфері цифровізації, важливими є результати дослідження (Polissya Foundation, 2020) його діяльності, де проведено аналіз діяльності Мінцифри як ключового суб'єкта прийняття рішень у контексті розвитку вітчизняного цифрового ринку (за допомогою методу контент-аналізу змісту офіційної вебсторінки). Розподіл інформації за темами цифрового розвитку засвідчив, що найбільша увага з боку Міністерства цифрової трансформації з моменту його створення приділялася таким напрямкам, як «Електронне врядування» (20% публікацій), «Цифрові навички» (18,7% публікацій) та «Інновації, ІКТ та стартапи» (10,4 % публікацій), що пов'язано з активною популяризацією порталу державних послуг та мобільного застосунку «Дія», просуванням навчальної онлайн-

⁶ Хоча на момент написання статті зазначена Національна стратегія все ще перебувала в статусі проєкту, вона вже пройшла обговорення та була схвалена Кабінетом Міністрів України на своєму засіданні 16 червня 2021 р. Справа залишилась лише за підписанням відповідного Указу Президентом України.

платформи «Дія. Цифрова освіта» та популяризацією нової ініціативи «Smart City». Водночас айменша увага приділялася таким темам, як «Відкриті дані» (1,7% публікацій), «Кібербезпека» (2,4% публікацій), «Електронна торгівля та віртуальні активи» (3,6% публікацій). Поза увагою Мінцифри України залишається трудова сфера.

Зазначений розподіл чітко виявляє реальні пріоритетні напрями розвитку інституційного середовища для цифрового розвитку в Україні. В контексті перспектив залучення ресурсів громадянського суспільства такий розподіл можна вважати нейтральним – розвиток електронного врядування та цифрових навичок безумовно сприятиме розвитку передумов залучення ресурсів громадянського суспільства, але водночас – цілеспрямована комплексна діяльність щодо цифрової трансформації діяльності громадянського суспільства на основі цифрових технологій відсутня. Очевидно (особливо в контексті впливу пандемії COVID-19), що цим питанням необхідно приділяти більше уваги, в тому числі і в процесі розробки стратегічних документів, які більш чітко визначали би вектори політики та наміри національних органів влади на подальшу перспективу сталого та безпечного цифрового розвитку – тобто документів, на брак яких вказують експерти як на суттєвий недолік системи інституціоналізації цифрового розвитку України (Polissya Foundation, 2020).

Згідно з чинним Положенням (Cabinet of Ministers of Ukraine, 2019) також передбачається, що Мінцифри у процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє в установленому порядку також і з об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями працедавців. У структурі Апарату Міністерства цифрової трансформації України як окремих структурних підрозділів передбачено створення та діяльність *експертної групи розвитку електронної демократії, цифровізації громадянського суспільства та забезпечення захисту персональних даних*. Також при Міністерстві діє Громадська рада, яка є консультативно-дорадчим органом, що допомагає громадянам брати участь в управлінні державними справами, контролювати діяльність органів виконавчої влади, сприяти врахуванню владою громадської думки. Тож, взаємодія державної влади і громадянського суспільства створює підґрунтя для подальшого, ширшого забезпечення сприятливих інституційних умов участі ОГС в системі державного управління з метою попередження та мінімізації ризиків та загроз пандемії тощо.

Отже, проведений аналіз показав, що на сьогодні активно формуються базові організаційно-управлінські та правові стартові передумови, що дають змогу ширше залучати українські інститути громадянського суспільства, ОГС до забезпечення сталого та безпечного цифрового розвитку, до стабілізації соціально-економічної ситуації в Україні, попередження та мінімізації ризиків та загроз пандемії, забезпечення цифрової, соціальної, економічної безпеки країни та її громадян тощо. Однак залученість і увага до потенціалу ОГС, залучення їхніх ресурсів для вирішення гострих суспільних проблем мають бути більш цілеспрямованими, щоб відповідати контексту загальноєвропейських трендів у цій сфері.

Висновки

1. Євроінтеграційні прагнення України потребують врахування і зорієнтованості на європейські тренди, на кращий європейський досвід щодо вирішення проблем, пов'язаних з діяльністю ІГС в умовах впливу загроз пандемії COVID-19 та можливістю залучення ресурсів громадянського суспільства для подальшого постпандемійного соціально-економічного відновлення в Україні. Аналіз європейських досліджень з цих питань засвідчив високу значущість, що приділяється в ЄС питанням функціонування та розвитку ІГС в умовах пандемії, необхідності підтримки їхньої діяльності. Акцент робиться на необхідності залучення потенціалу цифровізації та ІКТ для збереження стійкості та спроможності ІГС виконувати свою місію у суспільстві й розширювати можливості громадського залучення через Інтернет ресурси: соціальні мережі, ІКТ, цифрові платформи тощо. Це сприяє формуванню цифрового громадянського суспільства, становленню його суб'єктності. Сприйняття ІГС як впливового актора в системі суспільних та соціально-економічних відносин, у тому числі в питаннях подолання загроз коронакризи та подальшого відновлення, необхідність їхньої підтримки в цих умовах, має загальноєвропейський характер, а Україні цей тренд потрібно враховувати для реалізації ініціатив у середині країни щодо євроінтеграційного вектора розвитку). Цінними є рекомендації, сформульовані за результатами європейських досліджень для національних і регіональних урядів: встановити альянс із соціальною економікою та іншими суб'єктами громадянського суспільства та забезпечити їх необхідною правовою базою і ресурсами для розширення їхніх інноваційних рішень.

2. Узагальнення результатів українських досліджень стану та діяльності ІГС в умовах пандемії дає змогу зробити висновок, що вплив пандемії COVID-19 на діяльність інститутів громадянського суспільства є неоднозначним. Так, з одного боку, суттєво обмежились можливості реалізації традиційних форм активності, пов'язаних із безпосередніми соціальними контактами, зокрема – в сфері надання соціальних послуг, проведення масових заходів та ін. Але одночасно простежується зростання значущості «соціального капіталу» – людських зв'язків, солідарності, взаємодовіри; також в умовах пандемії активізувалися процеси набуття певних навичок, технологій самоорганізації, нових форм взаємодії з тими категоріями населення, які потребують допомоги, що позитивно впливає на функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні. Запит на активну діяльність громадянського суспільства в умовах пандемії відчутно зростає, хоча можливості її практичного здійснення суттєво звузилися. Ця проблема потребує осмислення й термінового вирішення, особливо в контексті фактичної відсутності позитивної динаміки у розвитку українського громадянського суспільства за основними показниками.

Аналіз якісних параметрів розвитку українських ОГС показав, що сталості й збалансованості у розвитку громадянського суспільства останніми роками не сформувалася; простежується перманентність виявів громадської активності. Вона пробуджується, як правило, в період гострих суспільно-політичних змін і подій та поступово згасає за умов стабілізації ситуації, фактично не створюючи постійно та активно діючих громадських інституцій. До того ж намітилась негативна тенденція, коли досвід громадської активності збільшується, а бажання брати участь у діяльності ОГС зменшується, що з особливою силою виявилось в період коронакризи.

3. Відповіддю на необхідність збереження соціальних контактів, соціальної взаємодії було суттєве зростання її дистанційних форм, що базуються на використанні сучасних цифрових та інформаційно-комунікативних технологій. Саме вони дають змогу зберегти відносно стабільну взаємодію соціальних суб'єктів у нестабільному середовищі із доволі жорсткими карантинними обмеженнями. Але водночас процеси залучення потенціалу ІКТ до забезпечення діяльності українських ОГС мають хаотичний характер та виявляють доволі низьку готовність українських ОГС до використання ІКТ в своїй діяльності (що, до речі, характерно для розвинених європейських країн).

4. У зазначених умовах радикально зросла актуальність цифрової трансформації процесів взаємодії суб'єктів соціально-економічного розвитку (в тому числі – інститутів громадянського суспільства), переходу на оновлений формат цієї взаємодії на основі цифрових технологій, що дасть змогу якісно змінити середовище та характер такої взаємодії, зокрема дотримуватися санітарно-епідеміологічних вимог (карантину) та забезпечити вищу стійкість до впливу форс-мажорних обставин. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології дозволяють взаємодіяти онлайн без обмежень, що в умовах санітарно-епідеміологічних небезпек забезпечує захист від загроз зараження та вищу стійкість до впливу форс-мажорних обставин. Тобто саме опора на цифрові технології є однією з ключових та необхідних умов збереження, розвитку та залучення потенціалу громадянського суспільства до стабілізації соціально-економічної ситуації в умовах пандемії COVID-19.

5. Значущим та важливим кроком вперед щодо розвитку громадянського суспільства в Україні та залучення його ресурсів є прийняття та реалізація Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки (проект якої було ухвалив Кабінет Міністрів України 16 червня 2021 р.). Метою Стратегії є створення сприятливих умов для розвитку в суспільстві громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження партнерської взаємодії між ними та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також удосконалення реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Проте масштаб передбаченого Проектом залучення потенціалу ІКТ для розвитку ІГС недостатній – необхідно враховувати, що в сучасних умовах найширше впровадження цифрових

технологій у взаємодію інститутів громадянського суспільства з іншими суб'єктами соціально-економічного розвитку – це необхідна умова забезпечення її ефективності. Тому з огляду на те, що після підписання Указу Президентом Уряд планує забезпечити за участю інститутів громадянського суспільства розроблення та затвердження дворічних планів заходів з реалізації Стратегії, доцільно саме в цих Планах та передбачених ними заходах суттєво підвищити увагу до потенціалу ІКТ в реалізації завдань Стратегії.

Подальша діяльність щодо забезпечення розвитку українського громадянського суспільства в умовах цифровізації та впливу пандемії COVID-19, залучення його ресурсів для стабілізації соціально-економічної ситуації та постпандемійного відновлення має бути спрямована на удосконалення системи інституційних та організаційних механізмів залучення соціальних ресурсів ОГС. Ключовими складовими цієї системи мають бути:

1) підсистема *нормативно-правового забезпечення* залучення соціальних ресурсів інститутів громадянського суспільства;

2) підсистема *забезпечення реальної участі* інститутів громадянського суспільства у процесах прийняття та реалізації рішень щодо подолання соціально-економічних ризиків та небезпек та забезпечення сталого і безпечного розвитку в умовах пандемії COVID-19;

3) підсистема забезпечення *оперативної інформаційно-комунікативної взаємодії* між інститутами громадянського суспільства та іншими суб'єктами соціально-економічного розвитку щодо всього кола питань спільної діяльності;

4) підсистема *організаційно-управлінської та фінансової підтримки* соціально корисної діяльності інститутів громадянського суспільства для соціально-економічної стабілізації, відновлення й формування захищеного безпечного простору для різних категорій населення в умовах впливу ризиків та загроз пандемії.

Власне, зазначені 4 складові і формують ключові пріоритети щодо розвитку та залучення потенціалу українських ІГС в умовах сучасних викликів та загроз. Максимальне залучення потенціалу сучасних ІКТ, цифрових технологій, Інтернет ресурсів – це необхідна умова ефективного функціонування зазначених структурних підсистем, що сприятиме стабілізації соціально-економічного стану із подальшим відновленням на засадах сталого і безпечного розвитку.

Список використаної літератури

- Boyko, N. *Digitalization of relations «state – citizen» in the realities of modern Ukrainian society: difficulties and achievements* / Ukrainian society: monitoring of social change: collection. Science. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. P. 139–140 (in Ukrainian)
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2019). *Regulations on the Ministry of Digital Transformation of Ukraine* Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> (in Ukrainian)
- Draft Decree of the President of Ukraine «On the National Strategy for Civil Society Development in Ukraine for 2021-2026»* (2021). Access mode: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki>
- E-Ukraine (2021). *E-projects of digital transformation of the state*. Access mode: <https://financeworld.com.ua/e-ukra%D1%97na-e-proekti-cifrovo%D1%97-transformaci%D1%97-derzhavi-2021/> (in Ukrainian)
- European Economic and Social Committee (2021). *The response of civil society organisations to face the COVID-19 pandemic and the consequent restrictive measures adopted in Europe*. Access mode: <https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/files/qe-02-21-011-en-n.pdf>
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (2019). *Civil society in Ukraine: the view of citizens. National survey of public opinion of the citizens of Ukraine, August 8-20, 2019* Access mode: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (2020). *Civil society under the pandemic: how it affected public activity: a survey*. Access mode: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinula-na-gromadsku-aktivnist>
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (2021). *Do it for me: Ukrainians are ready for self-organization, but they put the responsibility for their well-being on the state. National survey on public involvement*. Access mode: <https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-sviy-dobrobut-na-derzhavu> (in Ukrainian)
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, Razumkov Centre's Sociological Service (2021). *Results of the nationwide survey «30 Years of Independence: What Achievements and Problems of Growth Ukrainians*

See and Hope for in the Future.» Access mode: https://dif.org.ua/article/30-rokiv-nezalezhnosti-yaki-zdobutki-i-problemi-zrostannya-bachat-ukraintsi-yna-shcho-spodivayutsya-u-maybutnomu_2 (in Ukrainian)

Institute for Economic Research and Policy Consulting, (2021). *The pandemic did not stop the tools of local democracy in Ukraine, and some even accelerated.* Research. Access mode: <https://www.prostir.ua/?news=pandemiya-nezupynyla-instrumenty-mistsevoji-demokratiji-v-ukrajini-a-deyaki-navit-pryskoryladoslidzhennya>

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (2020). *Ukrainian society: monitoring of social change. Issue 7 (21).* Access mode: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>

Law of Ukraine On Renting of State and Communal Property (2020). Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20#Text> (in Ukrainian)

HSE University (2020). *Digital Agenda and Initiatives in the field of digital technologies in the context of COVID-19 (overview of practices of the European Union, the Organization for Economic Cooperation and Development, as well as other countries).* P. 3. Access mode: <https://issek.hse.ru/mirror/pubs/share/362717409.pdf> (in Russian)

Online platform of e-democracy «Diia». (2021). Access mode: <https://vzaemo.diia.gov.ua/> (in Ukrainian)

Polissya Foundation (2020). *Digital Transformations in Ukraine: Do Domestic Institutional Conditions Meet External Challenges and the European Agenda?* Access mode: <https://pfirs.org/en/produkti/book/83/1.html> (in Ukrainian)

Sassu, R., Vaş, E. (2020). *The Impact of the COVID-19 Pandemic for the European Non-governmental Sector.* Access mode: <https://www.europenowjournal.org/2020/10/06/the-impact-of-the-covid-19-pandemic-for-the-european-non-governmental-sector/>

Sidorenko, D., Latsiba, M. (2020). *CSO barometer. Assessment of the civil society environment in the countries of Eastern Partnership. Updates in Ukraine.* Access mode: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=42&Itemid=205&lang=ua (in Ukrainian)

The Institute of Mass Media. (2020). *IMM recorded 31 violations of freedom of speech related to quarantine* Access mode: <https://detector.media/community/article/178181/2020-06-23-imi-zafiksuvav-31-porushennya-svobodi-slova-povyazane-z-karantinom/> (in Ukrainian)

U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute (2021). *Supporting civil society during the Covid-19 pandemic. The potentials of online collaborations for social accountability.* Access mode: <https://www.u4.no/publications/supporting-civil-society-during-the-covid-19-pandemic>

Ukrainian Independent Center for Political Studies, European Center for Nonprofit Law (2020). *Civil society assessment barometer. Assessment of the civil society environment in the countries of the East partnerships. Updates in Ukraine*. Access mode: <https://www.euneighbours.eu/uk/east/stay-informed/publications/barometr-ogs-ocinka-seredovischa-gromadyanskogo-suspilstva-v>

United Nations (2020). *United Nations E-Government Survey*. Access mode: <https://www.un-ilibrary.org/content/periodicals/2411829x>

USAID (2020). *Public opinion poll for assessing changes in citizens' awareness of NGOs and their activities*. Access mode: https://www.dropbox.com/s/9aglvn9hcbsuz9n/Pact%20USAID_Engage_CEP_poll_w7_Aug20_slides_Ukr_public.pdf?dl=0 (in Ukrainian)

Стаття одержана: 30 серпня 2021 року.
Стаття рецензована: 06 вересня 2021 року.
Стаття прийнята: 09 вересня 2021 року.